

שירי חופה חדשים לרמח"ל

והשיר שוב אינם בחזקת אבודים ונתגלו בכ"י גינצבורג הנ"ל.

א

שיר חופה מן המבוקשות באים אנו לפרסם. השיר הוא לחתונת משה ב"ר יעקב טריאסטי עם פירלה בת מאיר לוצאטו. אלמנצי יאמר שהשיר נמצא אצלו "מכ"י המחבר ממש". והנה באוסף שירים מאיטליה שקנה ר' דוד קויפמן באיטליה (סימן 579) ⁶ נמצא שיר זה עם עוד כמה שירים של רמח"ל. שני שירים להכתרת רופאים בכתב־ידו של רמח"ל פירסם קויפמן עצמו [9], ו, טו; המזמורים וה־שירים שבספר 'חנכות הארון', שנדפס בונציה בשנת תפ"ט (1729) ושיר־חופה לכבודו של ר' יצחק ב"ר שבתי מאריני [9], לא—מב) אינם בכתב־ידו של רמח"ל אלא בכתב־ידו של ר' יוסף אלמנצי. נמצא אתה אומר שצור־רות שירים אלה מבית גנזיו של אלמנצי הם. בקיאותו שלו ובקיאותם של חכמי פאדובה בכתבתו של רמח"ל לא היתה גדולה וכמה חיבורים שאמרו שבכתב־ידו של רמח"ל הם, סופם שהוכח שתלמידים וסופרים כתבום. שיר זה נכתב בכתביה נאה וברורה שאינה דומה לכתב־תו הרהוט של רמח"ל. ברם, כיוון שמימי נעוריו הוא, אפשר שהדין עם אלמנצי. בכך הגיע מניינם של שירי החופה הידועים לשמונה, מהם שבעה נכתבו בפאדובה ואחד באמסטרדאם. רק שיר חופה אחד, לחתונת אברהם בן משה חמיץ עם נעמי בת יוסף בת שבע ושלמה בן יוסף בת שבע עם פסילה בת משה חמיץ, שהיה בידי אלמנצי ולדבריו נדפס כנראה בונציה [9], (ריט), טרם נתגלה.

השיר השני שנכלל בכ"י גינצבורג הוא "חידה", ולהלן יוכח שגם הוא שיר חופה. ממקור זה הוא גם השיר השלישי, שנחשב לבעל נעימות משיחיות ושמו של ר' יקותיאל גורדון מוילנא, תלמידו של רמח"ל, נקרא עליו, ואינו

שירתו של רמח"ל וכתה לכינוס נאה. 'ספר השירים' שלו יצא לאור בשנת תש"ה במהדורה הדורה ומתוקנת, פרי עמלם של ש. גינצבורג וב. קלאר [9]. שירי החול נקבצו לספר ברובם ושירי הקודש והגאולה מעט מזער. החסר בספר זה נתגלה באוצר שהיה גנוז בספריית הבארון גינצבורג (כיום במוסקבה) בכ"י 747, שרובו ככולו מתו־רתו של רמח"ל והרבה תפילות ושירי קודש שלו כלולים בו. מאז הובא תצלומו של כתב־יד זה לירושלים ¹ נתפרסמו מתוכו מקצת תפילות ושירים ² והגיעה השעה שכל יצירתו שבכתב־יד זה תצא לאור. גם במקורות אחרים נמצאו שירים של רמח"ל, אבל לא מתקופת פאדובה: שיר שחיבר באמסטרדאם בשנת תצ"ט (1739) לכבודם של חתן תורה וחתן בראשית, שנדפס עוד בחייו בסידור 'תפילת ישרים' ³, לא נקרא שמו עליו. חזר א.מ. הברמן והדפיסו בשמו [5]. ⁴ אף הוא פירסם שיר חופה חדש של רמח"ל שנכתב באמסטרדאם [א5]. ⁵

בסוף 'ספר השירים' מצויה רשימה של תשעה שירים, שמקצתם היו בידי ר' יוסף אלמנצי ומקצתם ראה בידי ידידיו בפאדובה וכיום לא נודע היכן הם נמצאים. חוקרי שירתו של רמח"ל ושוחרי תורתו, שתרו אחרי כל שיר ובת־קול של שיר שלו, חיפשו והעלו חרס בידם. השיר רים הם מכל תחומי יצירתו הפיוטית של רמח"ל: ארבעה שירים להכתרת רופאים, שני שירי חופה, קינה אחת וחיידה אחת. אף גם תפילה ושיר לחג השבועות. התפילה

¹ יתני לו לפרופ' א.י. כ"ץ, נשיא האוניברסיטה דרופסי בפ־לאדליפה, שניאות לצלמו למעני בהיותו במוסקבה.

² תיאורו ורשימת התפילות והשירים ראה במאמרי [א3], רכח—רל.

³ נדפס באמסטרדאם בשנת ת"ק (1740) וראה שם, דף רס, פראנקו מנדס, כ"י עץ חיים באמסטרדאם 47E5, דף א63. עמ' א.

⁴ השיר נמצא בכ"י "קול תפלה וקול זמרה" של ר' דוד צילום הקדמתו של הסופר, המסבירה את עניינו של השיר, מצויה בספרו של ישראל אדלר [1], 18. על המוזיקה של השיר ראה [1], 17, 20.

⁵ השיר נכלל בספרו 'עיונים בשירה ובפיוט' [ב5], 222—(225).

⁶ תצלומו מצוי במכון לתצלומי כתב־יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, סימן 15195.

⁷ ראה על כך במאמרי 'חיבורים לרמח"ל בקבלה שנתית' סו לו ואינם לו וכתבים בלתי ידועים שלו', הנמצא בכ־תובים.

מב). בשיר ידמה רמח"ל את הנישואין לעונות השנה, ואת ימי הכלולות – לימי האביב. בעבור הסתיו ובהגיע האביב הכל שמחים. אחרי האביב תבוא תקופת הקיץ החמה, שבה תקוץ נפש האדם מן החום ויחל לתקופת החורף. לא כן מהולליו; הכלה זורחת כשמש לעבר הח' תן, ועם היותה חמה, אינה קשה כימות החמה, אלא שמש צדקה היא, שמרפא בכנפיה. אף הוא יספר בשבח הכלה, ביופייה ובמעשיה הנאים. שמה פנינה נאה לה והיא נאה לשמה. קרובה לשיר זה היא הסונטה לחתן נת מאיר בן עזיז [9], (נד). בשל שמו ישווה רמח"ל את החתן אל השמש, אבל שלא כשמש השוקעת לעת ערב, אור פני החתן יורח גם בהערב שמש. אין דרך רמח"ל בשיריו לחזור על רעיון אחד כמה פעמים, בייחוד לאחר זמן, ודומה שהסונטה חוברת בסמיכות זמן לשיר הנ"ל.

בשיר ארבע שישיות (סקסטינה, Secta rima) וחרו"זותיו אב אב גג. משקלו משקל ההברות הרווח בשירת יהודי איטליה: שתי תנועות ויתד ושמונה תנועות.

ב

השיר השני הוא מן ה"חידות". משוררי איטליה הירבו לחבר שירי חידה ולרוב הם לכבוד חתן וכלה. שירי הח' דה שמלפני זמנו של רמח"ל מעטים הם ובימיו ולאחריו רווחו מאוד, עד ש"חידה" היה שם נרדף לשיר חופה. שלוש חידות שלו ידועות, האחת בשיר השני ליום חתן נתו של ר' יצחק מאריני [9], (ט), השנייה לחתונת יצחק חיים וזגירה [9], (סה), והשלישית ראה אלמנצי בידי ידיו, המשורר ר' אברהם שלום, ולדבריו היתה כתובה בעצם ידו של רמח"ל, "צורתה כסכין מושלך ארצה ותחתיו תבאנה רק המלות והתויות תו ואח"כ יבא השיר שקול כמשפט" [2], (140, הערה 45). אלמנצי לא עמד על טיבה ולא ידע אם לחתונה היא וכתב "ולכן תהיה לנו חידה שלימה ועל כל גדוהיה כספר החתום".¹¹ דומה שרמח"ל לא חד חידות בשיר אלא לכבודם של חתן וכלה, והחידה שאנו באים לדבר בה אף היא לשם כך נתקנה. "צורת החידה" אינה ציור, אלא כמיכתם בראש השיר, והחידה עצמה, שהיא גוף השיר, סתומות וחתומות. הכתיבה ניטשטשה בכמה מקומות והקריאה קשה שבע"תיים בצילום, ונמצאו שערי החידה נעולים. ברי, שעניינו של שיר ברכה לחתן ולכלה, והטור האחרון וטור 20 יעידו על כך.

החידה שני אופנים לה, האחד קצר והאחד ארוך. שירי החופה מן החידות הארוכות הם. על טיבה של החידה ייחד רמח"ל "לימוד" בספרו 'לשון למודים', ודבריו יש בהם להורות לנו הדרך לפתרונה: "גדר החידה הוא דבר דבר

אלא שיר לנישואי ר' משה דוד ואלי, מבחירי החבורה של רמח"ל, וודאי שאין מחברו ר' יקותיאל.

נאמר תחילה דברים אחדים על מי שלכבודם חובר השיר הראשון. משפחת טריאסטי גודעה בפאדובה וקשרי ידידות היו לה עם משפחת לוצאטו. לנישואי האב "יעקב בן הישיש ונשוא פנים כמ"ר משה טריאסטי" עם מלכה בת גבריאל ליאונציני יצאו בשיר כמה מחברי להקת הרופאים-המשוררים בפאדובה; מהם ידועים שירו של ר' שלמה לוסטרו ושירו של ר' שבתי מאריני, רבה של קה"ל פאדובה, שעמד לימינו של רמח"ל.⁸ משה טריאסטי היה מפרנסי הקהילה ובשנת תצ"ה (1735) חתם עם רבני קה"ל, הממונים והפרנסים על עדות בעניין תיבת הספרים של רמח"ל. אותה שעה שוב לא היה אביו בחיים (גינצ'בורג [4], רצד). גם דור שלישי לא נטש זיקתו לרמח"ל. משה אריה בן יעקב טריאסטי, העתיק בצעירותו, בשנת תקמ"ו (1787), תפילות לבית עלמין מיסודו של רמח"ל (בניהו [3א], רלו—רלו). אלמנצי יזכיר שבידי "אוהבי הנכבדים יורשי כמ"ר משה אריה טריאסטי" ראה חיבורו של רמח"ל 'נימוקים למחזור' [2], (140, הערה 42). היתה לו למשה אריה ספרייה גדולה וחשובה. ברבים מן הספרים רשם הערות והוספות משלו ובכריכה נהג לציין שמו לפני כמה שנים רכש את הספרייה מוכר-ספרים בלונדון וממנה הגיעו לידי כמה ספרים וכתבי-יד.⁹ מאיר לוצאטו, אבי הכלה, ספק אם הוא אח אמו של רמח"ל, שאין הוא מציין קירבתו אליו ונראה שאחר הוא.

אימתי נכתב השיר? הכתובה של משה טריאסטי נש-תמרה והיא בגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים,¹⁰ וממנה נדע שיום החופה היה בעשרה בטבת תפ"ג (1723). החתן נקרא גם בשם יחיאל. דגל משפחתו נמצא בכתובה: עגור מופנה ימינה וענף במקורו. רמח"ל היה אז בן שש-עשרה שנים, וזהו שירו הקדום ביותר הידוע. בתו של משה טריאסטי, סטילה, נישאה בשנת תק"י (1750) בערך לאברהם ישראל חי בן הרופא שמואל הכהן מבני חוגו של רמח"ל, ור' ישעיה רומאניו, סופר ישיבתו של רמח"ל, חיבר שיר ליום חתונתם (ראה בניהו [ג3]).

שיר זה, ככל שירי החופה של רמח"ל, עניינו ברור. נוטע הוא בלב החתן והכלה תקווה שחיהם יהיו חיי שלום וריעות ולא תחלש שמחתם ברבות השנים ולא תתעמעם חיבתם. הוא מן השירים הקצרים ואין בו מיופיו ומגודלו של שיר הויכוח בין ים ויבשה, שחיברו ליום חופתו של ריעו ר' יצחק ב"ר שבתי מאריני [9], לא—

⁸ ראה על כך במאמרי, "רבי אברהם הכהן מזאנטי ולהקת הרופאים-המשוררים בפאדובה", הנמצא בכתובים.

⁹ בס' 'משמרת החדש', מנטובה תקי"ב (1752), רשם בשער: "זה משל א"מ כמה"ר יעקב טריאסטי אשר קנהו לי הצעיר בנו הקטן בשנת י"ה" שמ"ו לעול"ם, היא שנת התקמ"ו".

¹⁰ סימנה, כתובה 122. ועיין יואל [7], 285.

¹¹ החידה המכונה "קורא הגלגל" [9], (רט—רי) אינה אלא אנאגראמה.

את נושא החידה, אינו זוכה בפרס, ואילו מי שמנחש את צורת החידה, אף-על-פי שלא פתר אלא חרוזים מועטים, מנצח אותו. [13], 85–87. התרגום של קלאר, ראה [9], מ)

בזיונה היתה חברה של מלומדים שלא נוסדה אלא כדי לפענח חידות שהחברים כתבו ומי שעלתה בידו ניתן לו פרס. ידוע שהמשורר הרופא ר' מנחם נווירה זכה בפרס על פתרון חידה, והיה זה מקרה נדיר (רות [10], 267–268).¹² מחמת הקושי לעמוד על כוונת המחבר, יש שכתבו בשולי היריעה את הפתרון ואף הוא בחרו.

חידות הרבה נדפסו ובראשן צורה המרמזת לפתרון ואלו שנותרו בכתב-יד לרוב מוצא אתה בראשן חרוז בעל שני טורים ולא ציור. ממחברי החידות היה המקובל הנודע ר' עמנואל חי ריקי, בן דורו הקשיש של רמח"ל. בסוף החלק השני של ספרו 'אדרת אליהו' [11], שעני-יני דיני מקוואות ושאלות ותשובות, קבע מדור לשי-רים שלו שקראו "פרפראות לחכמה". רוב השירים הם מסוג החידות. בראשן צורת החידה בציור ובמלים, פת-רון החידה ואף פירושה. הציור שהוא כלי, חפץ או דמות כלשהי, שמו הלועזי מרמז לפתרון על-ידי קריאתו בעב-רית בסיכול אותיותיו. כגון כלי ש"צורתו כצורת המי-לה" נקרא באיטלקית לימ"ה ובסיכול אותיות — מילה [11], מט עמ' ב).¹³ או צורת איש ואשה השוכבים על להט החרב. הדבר מורה על אהבה עזה [11], נג עמ' ב). בטור הרביעי של החידה נזכר "הן היא בהר המור ולא הר בתר", ואהבה באיטלקית Amor. הגדיל לעשות ר' אשר בן שמשון ויטרבו מפיסאר' בנישואי אחיו דוד שבתי עם רחל בת בנימין זלמן. הוא חיבר "שירה מאושרה" [6], שבה אתה מוצא כל תחבולות השיר האיטלקי: "אותיות משולבות" (anagramma), צורת החידה — נערה ופטיש בידה, וחידה, גימטריה ומליצה עמוסה, ובסוף כל פיסקה מלה בעברית שיש לה משמעות באיטלקית, כגון "אל תתרחל Rachell", כשמה של הכלה (ה עמ' ב), "וקראתי פי הארוסה פי הנס sapiens" (ט עמ' ב).

אם החידות נותרו סתומות לחברי להקת המשוררים עצמם, על אחת כמה וכמה יקשה עלינו לפתור. דומה שדרך ומסילה לפתרון חידתו של רמח"ל עלתה בידינו. רימוזו כוונת החידה ב"צורת החידה" שלפנינו הוא במלה "לקדושים", כלומר מי שעמו קדושה ובכך ירמוז גם לחו-פה ולקידושיו. שם העניין בלשון "לועז", שבחלקו השני של השיר, מצוי בטור 22:

לועז שפיו לז' לא / אך הָרֵן חֲבִירִים.

¹² בידי בצלאל רות היו כמה חידות והוא מעיד על עצמו "לא עלתה לי לפתור אף אחת" [10], (שם).

¹³ ומה שלא ראה קלאר שום משורר שנקט בשיטה זו מלבד רמח"ל [9], (מה) אינה אפוא ראייה.

על ענין מה, ודרך כונתנו נסתרה בלשוננו" [9א], ב, 146–147). בצורת החידה ייאמר

בדרך נסתר כונת החידה, בדמותנו אותה בדבר מה. פעם נצי-רהו איש, פעם בעל חיים, פעם צומח, פעם דומם, כאשר תאזה נפשנו, ובלבד שתהיה הצורה על מהות הענין וגדרו או על שמו בלשוננו הקדוש. (שם)

בשיר, שהוא גוף החידה, "נאריך דבורנו [...] ונשמור בו חקות השיר". ושלשה חלקים בו:

הראשון בו נדבר על מהות עצם ומקרי ענין הנרצה אלינו ובסגולותיו. השני הוא הלועז. וזה כי בתוך החידה נהגו לשים מלה זו של לועז בשורה אחת משורות החידה, אך כי יפול בה ולא זר יחשב. ובאותה השורה צריך שיהיה שם הענין אשר עליו דבורנו בלשון הלועזים, אך כחכמתו יעשה והוא מסבות יתפך, ושם בסתר המלה ההיא אשר לא תראה החוצה. השלי-שי מן הלועז והלאה נדבר שם הענין ההוא בלשון הקדוש או מצרופיו או ממלואיו או ממספרו וכיוצא בזה. (שם)

על קשיי הבנת החידה כותב גם ר' חנניה אלחנן חי כהן מריג'ו, שחיבר כמה חיבורים בחוכמת השיר והמלי-צה: "החידה היא העתק מתמיד קשה וסתום יובן על ידי העיון מכת דקדוקים בו" [8], מא) [העתק הוא שינוי המלה מכוונתה העצמית לכוונה אחרת, מטאפורה], והוא "מתפשט בכללה בלי יתגלה". שינוי הכוונה גורר אחריו פירושים שונים או קרובים לכוונה האמיתית של המשור-ר. ברם, הפתרון צריך להיות

הפירוש של המחבר, יהיה מדויק בכל דרכיו [...] שאם לא יהיה כך, יוכל להיות שאיש אחר יפרש החידה על נושא אחר ודמיונו יהיה קרוב יותר מדמיון המחבר, אבל אם פתרון המ-חבר יהיה פתרון אמיתי מכל וכל א"א [אי אפשר] יפרשנה בדמיון אחר היטב כמותו, לפי שא"א ששני נושאים שו-נים יהיו כ"כ [כל כך] שוים עד ששניהם יפלו היטב היטב בדברי חידה אחת. (שם)

צורה זו נבררה כדי להעיד על יכולתו ועל כוח המצא-תו של המשורר וכדי להעמיד בניסיון את כוח הדמיון והכשרון של הקוראים. החידה היתה מעסיקתם שעות ארוכות וסקרנות הקהל היתה גוברת והולכת לקראת סוף המשתה. רק לעיתים רחוקות נמצא מי שיכול לחידה לפענחה, ומשכלתה העת והתעלומה עמדה בעינה, היה המשורר עצמו פותח את מנעולה ומגלה את אשר כמס והעלים.

מדוע נועדו החידות בעיקר לנישואין? ר' חנניה אלח-נן חי כהן מסביר זאת במקום אחר:

מן החידה אשר חד שמשון במשתה חתונתו, כפי שמסופר בספר שופטים פרק יד, צמח המנהג לחוד חידות בחג כלולו-תיהם של אנשים עשירים. מקדישים ערב אחד לפתרון החידה ומזמינים את בני הנעורים הזרירים כדי שיגידו איש איש את פתרונו, ונותנים פרס לזוכה. אם שום אחד אינו פותר את החידה, מקבל המחבר עצמו את הפרס [...] נוהגים לעשות ציור או מכתם ולפרקים גם את זה וגם את זה וקוראים לכך "צורת החידה" [...] מי שאינו פותר את צורת החידה, ואפילו נישח

לומר שהוא משווה ה' לנגדו. ושמא ירצה לרמוז גם ששלוש תיבות אחרונות של שם הויה כלולות בשם ישעיהו.

נשוב אל ה"לועז". "לועז שפי לוט", שמא ירמוז לכך שהשם לוט, מכוסה, בלועזית והוא באות האחרונה של לועז — ז, ובמלה שפי, כלומר השם יוסף באיטלקית, שהוא זספי. ואין הוא לוט, כלומר שמו של הבן — החתן, אלא הרן — האב. אם באנו לידי כך, שמא רשאים אנו לשער שהחתן הוא ר' ישעיהו בן יוסף רומאנין, סופר ישיבתו של רמח"ל, שהיה קשיש מרבו ונולד בשנת תנ"ה (1695) בערך (ראה בניו [ג3]). אף-על-פי כן נראה שגם הוא, כמו עמיתו הרופא ר' משה דוד ואלי, לא נשא אשה בגיל צעיר. משלושת ילדיו הידועים אחת נישאה בשנת תק"ד (1744) או לפניה והיתר בשנת תקי"ב (1752) ותקי"ד (1754). ואם אכן לכבודו חיבר רמח"ל שיר זה, הריהו משיריו הראשונים, ואולי מלפני שנת תפ"ג (1723). השם ישעיהו גרם שמשמעות כפולה תינתן לשיר וידו בר בו גם בענייני הישועה והגאולה, והן כל פרקי הנחמה הם בישעיהו ואין אתה יכול לומר שהמשורר ירמוז רמז כלשהו לחלקו של חברו בגאולה, שהרי גישואיו קדמו לכל אשר התפתח ונוצר אחר-כך בחוגו של רמח"ל. משקלו של השיר: שתי תנועות בדלת, שלוש תנועות ויתד ושתי תנועות בסוגר.

ד

השיר השלישי נכלל אף הוא בקובץ תפילותיו ושיריו של רמח"ל, אלא שמתחתיו רשם המעתיק: יקותיאל מוילנא. מיהותו לא הובררה והוא נחשב כשיר שבח בעל נעימות משיחיות לר' משה דוד ואלי, מבני חבורתו של רמח"ל, שתפקיד משיחי גודע לו. השמות דן ויהודה ויוסף אינם אמיתיים, אלא הם "שריה ושני המשיחים" (תשבי [12], 194—195). כיוון שכל שהוא לרמח"ל ולבני חבורתו ניתן עניין למשיחיות בדרגות שמעל לכל אשר צויר בדמיון עד היום, שוב אי-אפשר היה לראות שהשיר הוא שיר חופה, אף-על-פי שהדבר ברור כשמש בצהרים ואינו צריך לר-איה. בשיר נזכרים שמות החתן והכלה וקרוביהם. השם דוד — שלוש פעמים, ומשה — פעם אחת. במחרוזת השיר שית נזכרו חנה ושמואל במשמע שהם הוריו, והרי שם אביו של ר' משה דוד ואלי היה שמואל ונמצא אתה למד על שם אמו. השם שמחה הוא שם הכלה וכך יוצא באופן ברור מטור 17. נמצא אתה אומר שמיכל ויהודה הורי הכלה הם.

ואכן, שירים עבריים ליום חופתו של ר' משה דוד ואלי חיברו כמה מחבריו, ששרו גם שירי הילולים לרמח"ל ולצפורה אשתו ביום נישואיהם (בניהו [ב3]) והדפיסום בעלים בודדים. בידי ר' משה סואווי בונציה היו סוג-טה מר' אהרון ב"ר יעקב שלום, סונטה מר' שלמה בן יעקב מנחם טריוס, קרובה של הכלה, ועשרה מרובעים

לוט היה בנו של הרן. ומהי מלת הלעז? spillo. באיטל-קית סיכה, אבל אין זה הולמו. באיטליה מצוי שם משפ-ה Sepilli, וההמשך יכול אתה לומר שהוא סיכול אות-יות של alto — גבוה. ברם משפחת סיפילי ידועה בעיקר באנקונה (ראה בניהו [3], במפתח), בשם הרן אפשר שנרמוז שם הכלה, שבאיטליה רווח השם Rina ובהיפוך אותיות יצא לך שם זה.

נניח גישושים אלה לפתרון הלועז ונפנה לחלקו הרא-שון והגדול של השיר. דומה שכל כולו יסוב על ישעיהו. דברי המשורר:

[...] / עד קל הַדְּבָרִים
לא אֶמְצָא לָכֵם / כִּי אִם רֵאשׁ סְפָרִים
מֵאֵב לְשִׁמְיִי סוּף / רֹבֵי טוֹב אֶמְרִים

נראה שאין פירושם אלא שהמרמוז מצוי מפרשת דב-רים ועד סוף הפרשה השמינית. ואכן בכל סדרות אלו מפטירין בישעיהו. פרשת דברים נקראת בראשיתו של חודש אב ומפטירין בה חזון ישעיהו, שהוא ראש ספרו, וספרו ראשון הוא לספרי הנביאים האחרונים, ובו תוכ-חה; ומשבוע שני ועד פרשת נצבים הם שבעתא דנחמתא ובהן יפטירו בדברי הנחמה שבישעיהו, והוא אומרו "רובי טוב אמרים".

לא זו אף זו, בדלת "מאב לשמיני סוף", רומז לשם האב, שתחילת שמו בסוף המלה שמיני, כלומר יו"ד, וסוף שמו במלה "סוף" שלאחריה, הווי אומר יוסף. אכן בכך רמז רמח"ל לאמור בדברי הימים א כה, שאסף, הימן וידותון הפקידם דוד המלך על השיר לעבודה בבית ה' והפיל גורלות ביניהם. הגורל הראשון יצא לאסף — יוסף ו"השמיני ישעיהו". נמצא אתה למד שכל המשמעויות לכך מכוונות. שם האב הוא הראשון ושם החתן השמיני. כך היתה דרכו של רמח"ל, שאת שיריו שר בקולות שונים וכל קול נשמע לבדו, משל הוא קיים לעצמו ואין אחר עמו ואין קול נוגע בחברו אפילו כמלוא נימה, ובזה יפה כוחו.

בהמשך, בטור החמישי, מוצא אתה אישוש לכך:

הֵן כּוֹבֵעַ יֵשַׁע עַל / רֵאשִׁי הוּד פְּאָרִים.

רוצה לומר, תחילת שמו ישע וסוף שמו אחרי ה"ראש", כלומר האות האחרונה ושתיים ראשונות במלה שלאח-ריה — יהו. הרי לך השם ישעיהו. יתר על כך, לשון זה מספר ישעיהו הוא: "וכובע ישועה בראשו" (נט, 17) ובהפטרת נצבים הוא נאמר. אלא שלכאורה מן הטור שלאחרי נסתרים דברים אלה: "וּלְפָנַי שֵׁם אֲשֵׁים / אֵל", נראה כאילו הכוונה היא לשם אלישע. אלא שאי-אתה יכול לומר כן, שהרי במלה "ראשי" ירמוז למלים הרא-שונות של שמו. בעל כורחך צריך אתה לומר אפוא שמש-מעות הלשון "לפני" הוא כפשוטה, לעומתי ולנגדי, רוצה

שלו ומקום בני חבורתו במשיחיות. תלו אפוא ברמח"ל מה שאין בו, ולא זו בלבד, אלא שנאמר על המתחר שער-פל את מובנו "אולי במכוון ואולי מקוצר יכלתו [...] להביע את רעיונותיו בבהירות בכבלי המשקל" (תשבי [12], 195). לאמיתו של דבר, רוח השירה נוססה במשורר, שולט הוא בשיר ואין השיר שולט בו. דל מהכא גם כל שהוא לעניינו של ר' יקותיאל, שלאותה סברה הוא שריה, שתפקיד גדול נודע לו "במערכה המשיחית".

השיר יכול אתה לפרשו כולו על דרך הנגלה ויש בו מטעמה של שירת הגבורה ומלחלוחיתה. ברוב הבתים מרומז אל דוד שהיה גיבור-חיל, כלומר ימנה בחתן ששמו דוד מעלות שהיו בדוד המלך. במחרוזת האחרונה מדובר בגאולת ישראל ובשימת קץ לסבלותיו. כך חתמו המשוררים את שיריהם ורמח"ל בכללם וסמי מכאן נעזימה משיחית.

מפליא, שהמחרוזת השישית והשביעית מקבילות להן בחלק האחרון של השיר לחתונת רמח"ל (בניהו [33]), שגם עליו נקרא שמו של ר' יקותיאל גורדון:

השיר לחתונת רמח"ל השיר לחתונת משה דוד וואלי
שִׁירָה פְּעִיר חֲנָה דָּוִד נְגִידָה חָנָה עָלֵי נֶעֱר לְמָה פִּלְלָה...
מִכָּל בְּשִׁמְחָה יָלַד לִי אֵת אֵלֶּה כֵּן זֹאת לְמִיכָל עַל כִּי יָהּ נְגִידָה
הֵן דָּן מִנְּנָה יָהּ, בִּיקָר נִיגִלָה... אֶל דָּן יְהוּדָה עִם יוֹסֵף יִשְׁמָחוּ...
מֶשֶׁה וְצֶפֶר, לֹו עֹז מֶטָה פִּלְא... שְׂדֵי לְצֶפֶר קָן בְּנִים הָשִׁיבָה...
בְּעֵלְא יִבְנִי קֶרֶתָא שְׁפִירָא תֹּאמֶר בְּכַח: יָפָה, לָךְ הָטִיבָה.

משקלו של השיר הוא שתי תנועות ויתד ושמונה תנועות, כמשקלו של שיר 1.

ה

1. שיר לחתונת משה טריאסטי
ביום חתונת הבחור מעם סגולה, כ"מ משה בן הגביר יעקב טריאסטי יצ"ו ועזר כנגדו הצנועה והבתולה מ' פירלה מב"ת בת הגביר מאיר לוצאטו יצ"ו. ואני אחרי רואי נחלתם שפרה, רוח המליצה עלי עברה. ובכן הרימו-תי קולי ואשא משלי.

א

יְתָרְעֶצוּ אִישִׁים מְטוֹב לְשִׁירוֹ
כִּי הִסְתִּיז עֶבֶר אֲבִיב פֶּרְחָה
אֶךְ עַת פָּנֵי חֲמָה תִּבֵּל יִבְעִירוֹ
חֲמַת פֶּרְקִיו עַל פִּלְה זֶרְחָה
אֲזַל לְחֹזֶר יִחְדִּיו פִּלְם יִצְמָאוּ
לִימֹות גִּשְׁמִים אִם מִהֶם יִצְאוּ.

ב

מִקְרָה כְּמִקְרָה יָהּ אֶל אִישׁ יָצִיעַ
עִם יַעֲלֵת הַחַו עֵת יִתְפַּתֵּחַ
יִדְמָה לְאֲבִיב בְּרָעָה תוֹסִיעַ

(קווארטינות) מר' שמואל חזקיה טריויס (סואווי [14], 174—176). שמות הקרובים נזכרו בשירים והכלה היא אליגרה בת ליאון טריויס. אליגרה היא שמחה וליאון הוא יהודה ונמצאו הדברים מכוונים. השמות שבחרוה: "אֶל דָּן יְהוּדָה עִם יוֹסֵף יִשְׁמָחוּ", ברי שכולם לקרובי הכלה מכוונים. והנה התיבה 'אל' אין לה משמעות, אלא אם תאמר שבצירופה עם דן באה לרמוז לשם דליאון, כלומר בת ליאון (ואין הכרח לומר שהאותיות י"ו החסרות אתה מוסיפן מן השם יוסף). יוסף היה בלי ספק קרובו של יהודה, אביו, אחיו או בנו. ושוב שואל אתה למה נקט בשם דן? התשובה היא ברורה, שמשמעותות כפולות משמיע לנו רמח"ל. ליאון הוא יהודה והוא אר"י. על יהודה נאמר בברכות יעקב "גור אריה יהודה" (בראשית מט, 9) ועל דן אמר משה בברכותיו "גור אריה יזנק מן הבשן" (דברים לג, 22).

השירים שהיו בידי סואווי נעלמו אף-על-פי שנדפסו. תמה אני אם נשאר מהם אפילו טופס אחד, ובכל יגיעותי למוצאם העליתי חרס בידי. סואווי לא כותב אם נזכר בהם זמן הנישואין, אבל הדבר יוצא ממקום אחר. בערב חג השבועות חיכה רמח"ל לבואו של ר' נחמיה הכהן מפירארה (גינצבורג [4], קנא). ב"ט בסיון טרם הגיע, ¹⁴ ובכ"ו בו כתב רמח"ל: "היה פה הגביר ר' נחמיה כהן ואחוזת מריעיו השבים מויניציאה מנישואי ר' משה דוד" (גינצבורג [4], קנג), דהיינו, נחמיה כבר יצא מפאדובה. אין צריך הדבר לראיה שמשה דוד הוא וואלי, ואם כן נשא אשה בונציה בשליש האמצעי של חודש סיון בשנת ת"צ (1730). ואכן, יומנו של וואלי מאותה שנה, המ-שולב בחיבוריו על המקרא שבכתב-יד המוזיאון הבריטי, מלא ענייני זיווגין ובמקום אחד יאמר במפורש: "לעשות את הנישואין ממש בחדש סיון [...] זמן הנישואין שהוא בחודש סיון האמצעי", ולהלן יפרש בעשרים בחודש. ¹⁵

אותה שעה לא עשה ר' יקותיאל גורדון בפאדובה אלא חודשים אחדים ולא התערה בתרבותם של יהודי איטליה. לשונו היתה נלעגת (ראה בניהו [33]), וכיצד יצויר שכ-שנה אחרי בואו מפולין ידע לחבר שיר שקול על טהרת שירתם של יהודי איטליה בצורתה וברוחה ובלשון צחה? ואף-על-פי שאין ראיה ברורה שרמח"ל הוא אביו מחול-לו של שיר זה, מכאן זכר לדבר. וכלום יצויר שרמח"ל לא חיבר שיר לחתונת ידידו ותלמידיו חיברו? ועצם מציאותו של השיר בכתב-יד שהוא מתורתו של רמח"ל ויופיו של השיר, כל אלה מכריעים את הכף לצידה של סברה זו.

שיר זה, שנחשב לבעל נעימות משיחיות, תפס מקום נכבד בבניין עולמו הרוחני של רמח"ל וקביעת מקומו

¹⁴ כך יוצא מאיגרתו שנכתבה באותו יום. ראה גינצבורג [4], קנב.

¹⁵ על כך עמדתי במאמרי "רמח"ל ובני חבורתו בתיקון הגאון-לה", שטרם נדפס.

10 וַיִּמְשַׁל לְמִלֵּךְ וּלְבָבוֹ שָׁמַח
אֶדְ עוֹד בְּכַת בָּבֶת זִוְגוֹ כְּכַחֲמַת שָׁמֶשׁ
תְּקוּץ יַחֲדָתוֹ וּלְבָבוֹ תִּמְסֵ.

ג

פָּרְחִי יָמִי טוֹבָךְ דּוֹדִי פָּרְחוּ
אָבִיב, מְבֹרָכַת כְּעַת עֲתָךְ
15 כִּנְפֵי מְאוּרֵי רַעֲיָתְךָ וְרָחוּ
כְּבָרְק פְּנֵי חֲמָה אֶל עוֹמָתְךָ
אֶדְ אִם פְּנֵי חֲמָה הִמָּה פְּנִיָּה
תִּמְצָא צְדָקָה מִרְפָּא בְּכַנְפֶּיהָ.

ד

נָאָה שָׁמָּה אֶף נָאִים מַעֲבָדֶיךָ
20 כְּשָׁמָּה פְּנִיָּה הִיא, אֶף מוֹם בָּה אֵין
תְּמִיד תַּחֲדָה בְּשִׁמְחוֹת פְּנִיָּה
גַּם יַעֲרֵב לָךְ דּוֹדֶיךָ מִיָּין
מִיָּם בְּגִיל תִּשְׁתַּחֲוֶה מְבֹרָךְ חֲצִבָּה
חַיִּים רָאָה עִם הָאִשָּׁה אֶהְבֶּתָ.

השמה בשמחתם

משה בלא"א יעקב חי לוצאטו

(1) יתרועעו — ראה תהלים סה, 14. (4) ברקיו — במש-
מע אור. על-דרך "האירו ברקיו תבל" (תהלים צז, 4). כיוצא
בזה אתה מוצא בקינת רמח"ל על ר' יהודה מצליח פאדובה:
"שמש צדקה הוא אשר בורח / [...] כנפיו ברקיו נוצצים עלי-
מו" ([9], קב, שורות 91, 96). וראה להלן תרונות 15—18. (7) כי-
מקרה עונות השנה יארע לבני אדם. (12) יחידתו — נפשו.
(15) על-דרך "כנפי שחר" (תהלים קלט, 9). וראה הערה לטור
4, לעיל. (18) מלאכי ג, 20. (19) מעבדיה — מעשיה. לשון
זו מצויה גם בחידה המובאת להלן, בטור 9. (20) מוֹם —
ראה שיר השירים ד, 7. (21) ראה תהלים כא, 7. (22) ראה
שיר השירים א, 2. (23) ראה משלי ה, 15. (24) ראה קהלת ט, 9.

2. שיר-חידה לנישואין

צורת החידה

מי אתם לְקְדוּשִׁים תְּבַקְשׁוּן?
קִסְפוֹ פִּיכֶם בְּל תַּחְרִישׁוּן?

אֹתִי אִם תִּדְרָשׁוּ
לֹא אֶמְצָא לָכֶם
מֵאֵב לְשִׁמְיִי סוֹף
עוֹל לֹו וְרַב חֵילוֹ
5 הֵן כּוֹכֵב יֵשַׁע עַל
וּלְפָנֵי שֵׁם אֲשִׁים
תַּעֲזוּ יָדֵי אֶל מוֹל
עוֹד יִתְחַלֵּף כְּחִי
מְקוֹם דּוֹמִיָּה שָׁם
10 לְנִמּוֹל רַע לֹא אֶדְעַ
נִשְׁבַּ מִּבְּטִי הוּא
אֲחֻק אִירֵשׁ אֲשָׁכוֹן
עַד כָּל הַדְּבָרִים
כִּי אִם רֹאשׁ סִפְרִים
רוֹבֵי טוֹב אֲמָרִים
גְּבוּר בֵּין גְּבָרִים
רֹאשִׁי הוּד פְּאָרִים
אֶל יוֹצֵר מְאוּרִים
כָּל לִוְחֶם [וְ] צָרִים
חִדֵּשׁ כְּפָשִׁרִים
מַעֲבָדֵי יִקְרִים
לֹא אֶשָּׂה אֲשֻׁרִים
חֶזֶק לְבָבִי קִרִּים
טוֹב אֲרָצוֹת בְּצוּרִים

לִיפַת תּוֹאֵר אֲמַתְק
[... .] וְנִשְׁפִי [?]
15 תִּרְחַק מִנִּי חֶרְפָּה
בֵּין דְּבָרֵי הַיָּמִים
אֶל דָּל דּוֹדֵי אֲתָן
וּלְכַב אֲמִץ אֲשָׁכוֹן
תֹּאמֶר יוֹם כִּי אֲבֹהָה [?]
20 אֲחֻל [?] עַל רֹאשׁ חֲתָן
כִּן בְּקִדְשׁ תַּחֲוָה
לִוְעוֹ שְׁפִי לוֹט לֹא
תִּמְתָּה צֹא תֹאמֶר לוֹ
עַד עֶמֶק רַע רַבֵּת
25 קָרָא מוֹעֵד נִחֲוָה
חֲתָן אֶת כְּלָתוֹ

א. על-דרך "ואל מי מקדשים תפנה" (איוב ה, 1). ב. על המ-
שית נאמר: "עליו יקפצו מלכים פיהם" (ישעיהו נב, 15), וכאן
דבר והיפוכו. בל תחרישון — אולי על-דרך "אל תחרש ממנו
מועק אל ה'" (שמואל א ז, 8). (1) אותי — על-דרך ישעיהו
הו נח, 2. (4) גבור — אולי ירמוז לכתוב "גבור יושע"
(צפניה ג, 17) ויירמוז בו השם ישעיהו. (5) רומז לחתן ולשם
ישעיהו: "וכובע ישועה בראשו" (ישעיהו נט, 17); "כי הל-
בישני בגדי ישע [...] כחתן יכהן פאר" (שם, סא, 10). (8) על-
דרך ישעיהו מ, 31; תהלים קג, 5. (9) מוקם דומיה — ציון,
על-דרך "לך דומיה תהלה אלהים בציון" (תהלים סה, 2).
מעבדי — מעשי. ראה שיר 1, טור 19. (10) על-דרך תהלים
ז, 5; מד, 19; איוב לא, 7. (11) נשגב — ה' (ישעיהו ב, 11;
ב, 17; לג, 5). וכאן נאמר בהקשר עם ציון: "נשגב ה' כי
שכן מרום מלא ציון משפט". ואולי בטורים האחרונים המכוון
הוא לפרק זה: "הלך צדקות ודבר מישרים מאס בבצע [...] ו-
ועצם עיניו מראות ברע. הוא מרומים ישכן מצדות סלעים
משגבר" (לג, 15—16). (12) בטור זה ידובר בארץ-ישראל. על-
דרך "שכן ארץ ורעה אמונה" (תהלים לו, 3); "וענוים ירשו
ארץ" (שם, לו, 11); "ה' צבאות השכן בהר ציון" (ישעיהו
ח, 18); "על כל ערי יהודה הבצרות" (שם, לו, 1). (13) אולי
ירמוז לפרשת יפת-תואר שבכי תצא והפטרותה בישעיהו נד,
"רני עקרה". (14) מכאן ואילך אותיות הרבה לא נראות בציר-
לום והקריאה קשה ביותר. אולי צ"ל: "יאורו כוכבי נשפיו".
הפך הכתוב באיוב ג, 9. קול גילי — על-דרך "פצחו הרים
רנה" (ישעיהו מד, 23). להרים — אולי על-דרך "הרם קולך"
(שם, נח, 1). (16) אולי ירצה לומר ששלשלת היחס שלו נזכרה
בדברי הימים (א, כה, 15). וראה בגוף המאמר. (18) על-דרך
"מרום אונים ואמץ כח" (ישעיהו מ, 26); "חזק ויאמץ לבך"
(תהלים כז, 14). ואולי ירמוז גם לאמוץ, אביו של ישעיהו, ול-
ציון שה' שוכן בה "וישועתה כלפיד יבער" (ישעיהו סב, 1).
(21) "כן בקדש חזיתך" (תהלים סג, 3). עטרים — אולי על-
דרך "אשת חיל עטרת בעלה" (משלי יב, 4). וכן "בעטרה
שעטרה לו אמו ביום חתונתו" (שיר השירים ג, 11). (22)
שפי — במדבר כג, 3. צא — אולי על-דרך "עד שיצא חתן
לקראת כלה". (24) פתחי שערים — על-דרך "פתחי לי אחותי
רעיתי" (שיר השירים ה, 2). על-דרך "חזה ציון קרית
מועדנו" (ישעיהו לג, 20); "לאמר לאסורים צא" (שם, מט,
9). (26) על-דרך "ומשוש חתן על כלה ישיש עליך אלהיך"
(שם, סב, 5); "יראו ישרים וישמחו" (תהלים קז, 42).

3. שיר לחתונת הרופא רבי משה דוד ואל

א

יורק שְׁמָנִים עִם רוּחַ צוֹלַחַת
יוֹם זֶה בְּדוֹד גִּיל וְגִיל וְשִׁמְחוֹ
שִׁירוֹ לְגוֹר צִיץ קֶדֶשׁ פּוֹרַחַת
מִגְדָּל בְּעוֹ קָמָה, רָעִים יִשְׁחוּ.

ב

5 הֵן לֹא לְגוֹבָה קוֹמָה נָא תִבְטְיוּ
עֵין בְּאִישׁ הַיָּשָׁר הוּא יוֹפִיעַ
תּוֹאֵר וְהֶדֶר עַל פְּנִים יוֹשִׁיטוּ
סְגוֹר בְּחוֹתָם כָּל מַדְע יוֹדִיעַ.

ג

גִּילוֹ עָלִי עֲשׂוֹר הַכּוֹ פְּסִים
10 הַיּוֹם לְדוֹד שִׁיר הֶדֶר תַּעֲנֶנָּה
הַכָּה בְּעוֹ רֵב לֹא כַח יָדִים
הַמְשַׁחֲקוֹת עֵת בְּמַחְלוֹת תִּצְאָנָה.

ד

לֹא קָם כְּמֹשֶׁה עֲנִיו וְשִׁפְל רוּחַ
עַל מִי [?] שְׁבָחִים בְּחוּץ קוֹל הֶרִימוֹ
15 גְבוּר וְקוֹלֵעַ אֶף עוֹד יָנוּחַ
עַתָּה כִּי יָמִי צָבָא תָּמִים יִשְׁלִימוּ.

ה

שְׁמַחָה לְכָל מִי אֶת דּוֹד שׁוֹבֵעַ
הַיּוֹם שְׁמָחוֹת, קוֹל שֶׁשָּׁוֶן יִשְׂאוּ
עָתָה לְהַכְלִים צָר אוֹיֵב הַכָּרַע
20 יוֹשִׁיב שְׁפָלִים רוּם נִצָּח יִגְבֶּהָ.

ו

חֲנָה עָלִי נַעַר לָמָּה פִּלְלָה
הֵן זֶה שְׁמוּאֵל מִנּוּ טוֹב יִקְחוּ
כֵּן זֹאת לְמִיכָל עַל כִּי זֶה גִּדְלָה
אֶל דֵּן יִהְיֶה עִם יוֹסֵף יִשְׁמָחוּ.

ז

25 חַיִּים בְּטַל תִּטִּיף אֶל צֶל יִשְׁאָפוּ
שְׂדֵי, לְצַפּוֹר קֵן בְּנִים הָשִׁיבָה
כֵּן עוֹד לְצִירִי חֶבֶל דִּי נִצְרָפוּ
תֹּאמַר בְּכַח: יָפָה, לָךְ הִטִּיבָה.

יקותיאל מוילנא

הקדש" (שמות לט, 30); "ויצא פרח ויצץ ציץ" (במדבר יו, 23). (4) דוד אמר: "כי היית מחסה לי מגדל עז מפני אויב" (תהלים סא, 4). (5-6) כשמשה שמואל את דוד אמר לו ה' על שאול: "אל תבט אל מראהו ואל גבה קומתו [..] כי האדם יראה לעינים וה' יראה ללבב" (שמואל א טז, 7). (6) באיש הישר — דוד, ככתוב: "אשר עשה דוד את הישר בעיני ה' (מלכים א טו, 5). (7) על דוד נאמר: "ידע נגן וגבור חיל ואיש מלחמה וגבון דבר ואיש תאר וה' עמו" (שמואל א טז, 18). ובתהלים כא, 6: "הוד והדר תשובה עליו". (8) סגור — על-דרך "סגור חותם צר" (איוב מא, 7). (9) עלי עשור — תהלים צב, 4. (10-12) בשוב דוד מהכות את אגג יצאו "הגושים מכל ערי ישראל לשיר והמחלות לקראת שאול המלך בתפנים בשמחה ובשלשים. ותענינה הנשים המשחקות ותאמרי: הנה שאול באלפו ודוד ברבבותיו" (שמואל א יח, 6-7). (13) עניו — במדבר יב, 3. (15) על דוד נאמר: "ויקח משם אבן ויקלע ויך את הפלשתי" (שמואל א יז, 49). ינוח — מאוי-ביו (אסתר ט, 16). (16) על-דרך "הלא צבא לאנוש עלי ארץ וכימי שכיר ימיו" (איוב ז, 1); "כל ימי צבאי איחל" (שם, יד, 14). דוד אמר: "ואהיה תמים לו". תמי"ם בגימטריה ת"צ. (17) לכל מי — אותיות מיכל, אם הכלה. שובע — על-דרך "שובע שמחות" (תהלים טז, 11); "השביע נפש שוקקה" (שם, קז, 9). (19) יכריע את אויבי ישראל. (20) על-דרך "לשום שפלים למרום" (איוב ה, 11). שפלים — ישראל, שהאומות השפילות והחריבו את ארצם. (21) על-דרך "אל הנער הזה התפללתי" (שמואל א א, 27). (25) טללי תחייה על-דרך "כי טל אורות טליך" (ישעיהו כו, 19); "כעבד ישאף צל" (איוב ז, 2). (26) ה' השב בניך לקינם, לירושלים. (27) כשם שהציפור שבה אל קינה כן תשיב את בניך, "יעקב חבל נחלתו" (דברים לב, 9), שהצרות הרבות שעברו עליהם צרפום ויככום. ועל ימי הקץ נאמר בדניאל (יב, 10): "יתבררו ויתלבנו ויצרפּו רבים". (28) יפה — ציון, קרתא דשופריא, על-דרך "הטיבה ברצונך את ציון" (תהלים נא, 20).

מראי-מקום

1. אדלר, ישראל. 'המוסיקה ומסורתה בקהילה הפורטוגזית באמסטרדם במאה הי"ח'. ירושלים, תשל"ד.
2. אלמנצי, יוסף. 'תולדות ר' משה חיים לוצאטו מפאדובה'. 'כרם חמד', ג (תקצ"ח, 1838).
3. בניהו, מאיר. 'רבי חיים יוסף דוד אוולאי'. ירושלים, תשי"ט.
- 3א. —. 'תפילות שנתייחסו לרמח"ל ואינן לו ותפילות שלא נזכר בהן שמו והן לו'. 'סיני', עח (תשל"ו), ריו-גרנד.
- 3ב. —. 'שירים ליום חתונתו של רמח"ל'. בתוך 'ספר היובל לכבוד א"מ הברמן' (בדפוס).
- 3ג. —. 'כתבי רבי ישעיה רומאנין, סופר ישיבתו של רמח"ל'. 'ספר בר-אילן', יד (בדפוס).
4. גינצבורג, ש. 'רבי משה חיים לוצאטו ובנו דודו — אוסף אגרות ותעודות'. תל-אביב, תרצ"ו.
5. הברמן, א.מ. 'שיר של משה חיים לוצאטו לשמחת תורה'. 'הארץ', הושענא רבה תשכ"ד.
- 5א. —. 'שיר חדש של משה חיים לוצאטו'. 'מאזנים', כו (תשכ"ח), 162-163.
- 5ב. —. 'עיונים בשירה ובפיוט'. ירושלים, תשל"ב.
6. ויטרבו, אשר בן שמשון. 'שירה מאושרה'. ויניציאה, תק"ח.

- (1) יורק — על-דרך "שמן תורק שמך" (שיר השירים א, 3). ובקינה שחיבר רמח"ל באותה שנה על ר' בנימין הכהן מריג'יו: "צלי טוב שם כשמן טוב אשר תורק שעריה" [9], קט, שורה 13). רוח צולחת — על דוד נאמר, אחרי שמשחו שמואל, "ותצלת רוח ה' אל דוד מהיום ההוא ומעלה" (שמואל א טז, 13), וראה טור 2. (3) על-דרך "ויעשו את ציץ נזר

7. יואל, יששכר. "כתובות מאיטליה בבית הספרים". 'קרית ספר', כב (תש"ו).
8. כהן, חנניה אלחנן חי. 'רוח חדשה'. ריג'יו, תקפ"ב.
9. לוצאטו, משה חיים. 'ספר השירים'. ההדירו גינצבורג, ש. וקלאר ב. ירושלים, תש"ה.
- 9א. —. 'לשון למודים'. מהדורת הברמן, א.מ. תל-אביב, תשי"א.
10. רות, בצלאל. "יד יואב — משירת ישראל באיטליה במאה הי"ח". 'מצודה', ה—ו (תש"ח).
11. ריקי, עמנואל חי. 'אדרת אליהו'. ליורנו, תק"ב.
12. תשבי, ישעיהו. 'נתיבי אמונה ומינות'. רמת-גן, תשכ"ד.
13. Coen, Graziado Vita Anania. *Saggio di elo- quenza ebraica*. Firenze, 1827.
14. Soave, M. *Vessillo Israelitico*. 28 (1880).

אוגיברסיטת תל-אביב

המכון לחקר התפוצות